

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η φιλοσοφία τοῦ Ὀρθολογισμοῦ τοῦ XVIII καὶ XIX αἰώνος πού καταλήγει εἰς μηχανικήν καὶ τελεολογικήν περὶ τοῦ σύμπαντος ἀντίληψιν καὶ πού παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν δύο μεγάλων κοινωνικῶν συστημάτων — τοῦ Φιλελευθερισμοῦ καὶ τοῦ Μαρξισμοῦ — ἀποκρούεται σήμερον γενικῶς ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ XX αἰώνος.

Κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην, ἡ νόησις καὶ τὸ λογικὸν δὲν ἀποτελοῦν τὰς κυριαρχούσας δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ἀποτελοῦν καν αὐτοτελεῖς δυνάμεις: διότι ἡ νόησις καθ' ἔαυτὴν δὲν εἶναι πάρα «πλαίσιον κενόν», τὸ δποῖον πληροῦται μὲν συναίσθηματα, μὲν πάθη, μὲν ἐπιθυμίας, — μὲ τὰ στοιχεῖα δηλαδὴ ἐκεῖνα ποὺ συνιστοῦν τὴν πραγματικὴν «ζωῆν, τὴν κίνησιν, δλόκληρον τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου»¹. Ἡ νόησις, ὑπότελής τῶν στοιχείων τούτων, δὲν ἔχει ως σκοπὸν πάρα τὴν διὰ τοῦ συλλογισμοῦ ἀνάλυσιν, τὴν παραθολὴν καὶ τὴν διαφώτισιν²: εἶναι μέσον γνώσεως, καὶ ὅχι πηγὴ ἐνεργείας, πηγὴ πραγματικῆς ζωῆς³. Ἄλλα καὶ ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου πάλιν, δὲν ἔκπροσωπεῖ τὸ μοναδικὸν μέσον διαφω-

¹ C. Turgenev: Ἐνθ. dn. 449. — Ὡς γνωστὸν τὸ συναίσθημα, καὶ γενικῶς ὁ ψυχικὸς καὶ βουλητικὸς κόσμος τοῦ ἀνθρώπου, εἶχε παρασταθῆ, ως ἥδη εἴπομεν ἀπὸ τὸν Ὀρθολογισμόν, ως μία δψις, ως μία μορφὴ τῶν νοητικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου. Μετὰ ταῦτα διὰ τὸν «ἐπιστημονισμὸν - ὄλισμόν», δλα τὰ πνευματικὰ φαινόμενα, δλα τὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως δὲν ἀποτελοῦν πάρα ἔνιαίαν καὶ ἀπλῆν ἀπόρροιαν τῶν φυσιολογικῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ο Ribot δύως εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ δ Wundt εἰς τὴν Γερμανίαν, ἀπέδειξαν τὴν αὐθυπάρξιαν τοῦ συναίσθηματος, διὰ τὸ δποῖον πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ καὶ ἡ ὑποκειμενικὴ μέθοδος. (W. Wundt: Grundzüge der Physiologischen Psychologie, Leipzig, 1925. — T. Ribot: La Psychologie Anglaise contemporaine. 1870). Σήμερον ἔχει καθιερωθῆ ὁριστικῶς εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν φιλοσοφίαν πῶς «τὸ συναίσθημα δὲν κατατάσσεται μεταξὺ τῶν νοητικῶν φαινομένων, οὔτε ἀφορμᾶται ως ἀπὸ ἀφετηρίας ἀπ' αὐτῶν», πῶς «δὲν ἔχει τὴν αἵτιαν εἰς τὰ φυσιολογικὰ φαινόμενα, — ἀλλ' δτι ἀντιθέτως τὰ συναίσθηματα εἶναι φαινόμενα αὐθυπόστατα, συνειδητά, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν βάσιν «τῆς ἀνθρωπίνης, θεως καὶ πάσης ζωῆς», καὶ ἔναντι τῶν δποίων «ἡ νόησις ἔρχεται εἰς δευτέραν μοίραν». (Μιχ. Δένδια: Ἐπὶ τῆς φύσεως τοῦ συναίσθηματος. Τεσσαρακονταετηρίς Θ. Βορέα, 1939, 221).

² «Τῆς καθολικῆς σκέψεως, ἡ νόησις ἡ δύναμις κριτικοῦ συλλογισμοῦ, ἐννοιακῆς ἀναλύσεως, δὲν ἔκπροσωπεῖ πάρα μίαν μορφήν, μίαν λειτουργίαν, μίαν προσαρμογήν, τὸ δργανωμένον τμῆμα διὰ τὴν πρακτικὴν δρᾶσιν...».

³ Ἀντιθέτως μάλιστα προϋποθέτει τὴν ζωὴν καὶ ἀποθαίνει ζωντανή μόνον διὰ συνεχῶν ἐκ ταύτης δανεισμῶν, δπως παραπτεῖ δ E. Le Roy.

τίσεως, δὲν ἔξαντλεῖ δλόδκληρον τὴν ἀνθρωπίνην γνώσιν: ἀποτελεῖ ἀπλῶς, μίαν εἰδικῆς φύσεως λειτουργίαν τῆς ψυχολογικῆς ζωῆς εἰς τὸν κύκλον τῆς γνώσεως, ἕνα εἰδικὸν τρόπον γνώσεως¹.

Εἰς τὸ δὲ συνίσταται κατ’ οὐσίαν ἡ λογική γνώσις; "Οχι εἰς τὴν γνώσιν τῶν φαινομένων καθ’ ἑαυτά, ὅλλα εἰς «τὸν καθορισμὸν μιᾶς ὠρισμένης μεταξὺ αὐτῶν σχέσεως»²: τῆς σχέσεως αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος μεταξὺ δεδομένης σειρᾶς φαινομένων, τὰ δποία φαινόμενα λαμβάνονται πάρα τῆς νοήσεως δι’ ἀφαιρέσεως ὡς λογικαὶ ἔννοιαι, ὡς λογικαὶ κατηγορίαι. Ἐπειδὴ δὲ αἱ τοιαῦται δι’ ἀφαιρέσεως ἔξαγόμεναι λογικαὶ κατηγορίαι, εἰναι ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῶν σταθεραὶ καὶ ἀμετάθλητοι, κατ’ ἀνάγκην ἡ μεταξὺ αὐτῶν καθοριζόμενη αἰτιώδης σχέσις προσλαμβάνει ἄκαμπτον καὶ μηχανικὸν χαρακτῆρα. Βεβαίως δὲ καθορισμὸς τῆς ἐν λόγῳ αἰτιώδους σχέσεως βασίζεται ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως τῶν φαινομένων ὅπως ταῦτα ἔλαθον χώραν εἰς τὸ παρελθόν, καὶ ἀποτελεῖ ἀκριβῆ ἀπόδοσιν αὐτῶν. Πλὴν ἡ λογική γνώσις, δὲν περιορίζεται μόνον εἰς αὐτό: ἐπιζητεῖ ἐπὶ πλέον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἴδιας αἰτιώδους σχέσεως, νὰ προσδιορίζῃ καὶ τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν φαινομένων ποὺ δὲν ἔλαθον εἰσέτι χώραν. Ἡ τοιαύτη ἀξίωσις, προϋποθέτει προφανῶς, ὅτι τὰ ἐν λόγῳ φαινόμενα θὰ ἐπαναληφθοῦν καὶ εἰς τὸ μέλλον, δμοια καὶ ἀναλλοίωτα καὶ μὲ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς ἀληλουχίαν πρὸς τὰ κατὰ τὸ παρελθόν διαπιστωθέντα, ἐκ τῶν δποίων διὰ τῆς ἀφαιρέσεως παρήχθησαν αἱ λογικαὶ κατηγορίαι ἐπὶ τῶν δποίων ἔθασίσθη ἡ αἰτιώδης σχέσις. Ἡ προϋπόθεσις δμως αὐτή, ἐάν δύναται νὰ γίνῃ κατ’ ἀρχὴν ἀποδεκτὴ διὰ τὴν ἀνόργανον ψλην³, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εύσταθησῃ καθόλου προκειμένου περὶ

1 «Ἡ λογικὴ σκέψις δὲν μᾶς φαίνεται πλέον πάρα ὡς μία ἴδιαιτέρα μορφὴ τῶν πολλαπλῶν μεθόδων μας δοκιμῆς καὶ γνώσεως, μεταξὺ τῶν δποίων ἡ αἰσθητὴ ἀντίληψις, ἡ ἔνδρασις (ἢ ἀντίληψις μέσῳ ὑποσυνειδήτου αἰσθήματος) καὶ ἡ ἔνδοσκόπησις, εἶναι αἱ πρωτογενεῖς καὶ αἱ πλέον ἀμεσοί. Εἰς ὅτι οἱ πατέρες μας ἐκάλουν τὸ κυρίαρχον λογικόν, δὲν βλέπομεν πλέον πάρα μίαν ἴδιαιτέραν λειτουργίαν τῆς ψυχολογικῆς ζωῆς πρωτοισμένην νὰ ὑπηρετῇ τὴν βούλησιν ἡ δποία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔνστικτον διάθεσιν τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο δὲν συνεπάγεται καθόλου ἀργῆσιν τοῦ ρόλου ποὺ παίζει ἡ λογικὴ σκέψις σὲ μεγάλον ἀριθμὸν τῶν πράξεών μας. Ὁ ρόλος αὐτὸς μπορεῖ νὰ εἶναι σπουδαιότατος. Εἶναι δμως δλως διαφορετικοῦ εἶδους, ὑποτεταγμένος εἰς ἄλλους ὅρους καὶ περιωρισμένος εἰς δρια στενώτερα ἀπὸ δ, τι ἀλλοτε ἐπίστευον». (Η. de Man: Ενθ. ἀν. 255 - 256).

2 H. Poincaré: La Science et l’Hypothèse, 4.

3 Λέγομεν «κατ’ ἀρχὴν» — διότι σήμερον ἡ ἔννοια τῶν φυσικῶν νόμων παύει πλέον νὰ ἔχῃ τὴν παλαιὰν ἄκαμπτον καὶ ἀπόλυτον σημασίαν τῆς. Ἡ παλαιὰ ἀντίληψις περὶ νόμων ἄκαμπτων, ἀπλῶν, δμογενῶν, τείνει νὰ ἔξαφαν-

τῆς δργανικῆς ζωῆς καὶ μάλιστα τῆς ψυχολογικῆς τοιαύτης ἀπὸ τὴν δποίαν ἀπορρέουν τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα μὲ τὰ δποῖα ἀσχολεῖται ἡ μελέτη μας. Καὶ ἐνταῦθα φθάνομεν εἰς μίαν ὄλλην βασικήν διαφοράν τῆς παλαιᾶς ἀπὸ τὴν σύγχρονον φιλοσοφίαν¹.

σθῇ ἀπὸ τὴν νεωτέραν ἐπιστήμην». (J. Rosny : *Les Sciences et le Pluralisme*. 1930, Πρόλογος). — *Boutroux* : de la Contingence des lois de la Nature 24 κλπ. — 'Ως ἔδης περιγράφει τὴν ριζικὴν ἀνατροπὴν ποὺ ἐπῆλθεν εἰς τὰς δρθολογικὰς καὶ μηχανικὰς περὶ κόσμου ἀντιλήψεις μας ἀπὸ τοῦ XX αἰῶνος, δ Pasteur Vallery-Radot: «Εἰς τὸ τέλος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος... ἡ ιατρικὴ καὶ γενικῶς αἱ ἐπιστήμαι ἐφαίνετο δτι εἶχον στερεὰ θεμέλια... Εἶχον τὰς βεβαιότητας καὶ τὰ δόγματα αὐτῶν. Ο Lavolsier εἶχε διακηρύξει τὸ ἀμετάβλητον τῆς μάζης... Οι Γαλιλαῖος καὶ Νεύτων καὶ δλοι οἱ ἐπιστήμονες μέχρι τοῦ Claude Bernard, εἶχον ἐπιβάλλει τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος. Ο Lamarck εἶχεν ύποστηρίξει τὴν ἔξελιξιν τῶν εἰδῶν: ἀλήθειαι δλαι αὐταὶ θεωρούμεναι ώς ὅθικτοι... Εύτυχισμένη ἐποχή! Εἶχε πίστιν καὶ ξῆ μὲ τὴν βεβαιότητα ποὺ τῆς ἔξησφάλιζον τὰ δόγματά της! Εἰς τὴν πολιτικὴν συνέθαινε τὸ ίδιον μὲ τὴν ἐπιστήμην: ἐπίστευον εἰς οἰκονομικούς νόμους... 'Ἐν τούτοις ἥδη ύφισταντο σημεῖα προσαγγέλλοντα τὴν καταγέδα, ἡ δποία: ἥλθεν. Τὰ δόγματα κατέπεσαν καὶ ίδού ἔνας νέος κόσμος μᾶς ἀποκαλύπτεται ίδλως διαφορετικὸς ἐκείνου... ποὺ ἡ ἐπιστήμη εἶχε συλλάβει. 'Η θεωρία τῆς σχετικότητος μαζύ μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ διαστήματος — χρόνου, μᾶς ἐνεφάνισαν τὸ σύμπαν, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Eddington, «ύπὸ φανταστικὴν δψιν». 'Ολίγον κατ' ὅλιγον ἡ φυσικὴ ἐκλόνισε τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος: ἡ ἔννοια τῆς αἰτιοκρατίας ποὺ συνέδεε τὴν παροῦσαν κατάστασιν ἐνὸς συστήματος πρὸς τὰς παρελθούσας καταστάσεις καὶ πρὸς τὰς μελλοντικάς, καὶ ἐπὶ τῆς δποίας ἐστηρίζετο δλόκληρη ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη, δρόην ἀνετράπη... 'Η τύχη τοῦ κόσμου είναι ἀπρόθλεπτος. 'Η κρίσις τῆς αἰτιοκρατίας είναι μία ἀπὸ τὰς θυέλλας τοῦ τυφώνος ποὺ ἐπέρασεν ἀπὸ τὰς παλαιὰς ἀληθείας. Αἱ ἀρχαὶ τῆς διατηρήσεως τῆς ἐνεργείας, τῆς μὴ μεταβολῆς τῶν σωμάτων, τῆς ἔξελιξεως τῶν εἰδῶν ἔχασαν τὴν ἀπόλυτον σημασίαν των. 'Η ὄλη δέν είναι πλέον παρὰ κυματισμοὶ καὶ ἐνέργεια, τὸ ἀτομον κίνησις καὶ ἔξελιξις... Διὰ νὰ γνωρίσωμεν τὸ σύμπαν, θὰ πρέπῃ δ ἀνθρωπος νὰ ἀποθάλλῃ τὴν μέθοδον τῆς λογικῆς, διότι ἡ φύσις δὲν ὑπακούει εἰς τὴν Καρτεσιανὴν λογικήν, — θὰ πρέπῃ νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν διασθησίν του, καίτοι αὐτὴ μπορεῖ νὰ τὸν ἀπατήσῃ»! (Revue des Deux Mondes, 1940, 69 - 70, 74).

1 Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα νὰ ἐκθέσωμεν λεπτομερῶς τὰς συγχρόνους φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις: θὰ πράξωμεν τοῦτο εἰς τὸ γενικὸν συμπέρασμα τῆς μελέτης. Θὰ ἀρκεσθῶμεν τώρα νὰ ἐκθέσωμεν τὰς γενικὰς ίδέας ποὺ είναι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν πληρεστέραν κατανόησιν μέσω τῆς ἀντιθέσεως, τῶν ίδεῶν τοῦ 'Ορθολογισμοῦ. Σημειώνομεν μόνον πώς ἡ σύγχρονος φιλοσοφία, ἔχει ύποστη τὴν ἐπιρροὴν τῶν θεωριῶν τοῦ 'Αμερικανοῦ φιλοσόφου W. James καὶ ίδιαιτέρως τοῦ Γάλλου H. Bergson. 'Ο τελευταῖος οδος, ἀναχωρῶν ἀπὸ τὴν βασικὴν διάκρισιν τῆς ἀνοργάνου ὄλης καὶ τῆς ζωῆς, δέχεται ως μέσον γνώσεως τῆς πρώτης τὴν νόησιν, τὴν δποίαν δμως θεωρεῖ ως δλῶς ἀκατάλληλον διὰ τὴν κατανόησιν τῆς δευτέρας, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἐσωτάτην ἀξίαν τῶν ὄντων. 'Ο γοῦς είναι δργανον τῆς πράξεως, χρήσιμον «διὰ τὴν προσαρμογὴν τῶν πραγμάτων

Σύμφωνα μὲ τὴν τελευταίαν ταύτην, τὰ ὄλικὰ ή φυσικὰ φαινόμενα διαφέρουν ποιοτικῶς καὶ οὐσιαστικῶς ἀπὸ τὰ ψυχολογικὰ καὶ κοινωνικὰ τοιαῦτα, ὅπως ἀκριβῶς διαφέρει καὶ ἡ ἄψυχος καὶ ἀνόργανος ὅλη ἐκ τῆς ὁποίας τὰ πρῶτα ἔξαρτῶνται, ἀπὸ τὴν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν ζωὴν ἀπὸ τὴν ὁποίαν τὰ τελευταῖα ἐκπορεύονται: κατὰ συνέπειαν δὲν εἶναι νοητή, δὲν εἶναι ἐπιτετραμένη διὰ τὴν φιλοσοφίαν ταύτην, ἡ ἐπέκτασις καὶ ἡ ἐφαρμογὴ ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν τελευταίων, τῶν ἀκάμπτων καὶ μαθηματικῶν νόμων πού ἔνδεχεται νὰ διέπουν τὴν ἐκδήλωσιν τῶν πρώτων¹.

Βεργάριας ή βασική διάκρισις μεταξὺ ὅλης καὶ πνεύματος, δὲν ἀποτελεῖ κατάκτησιν τῆς νεωτέρας φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ἡ «δυαρχία» εἶναι ἀπὸ μακροῦ γνωστή εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Πλὴν δύμας ή παλαιά φιλοσοφική «δυαρχία», ἡ ὁποία εἶχε καταστῆσει τὸ μεταφυσικὸν πρόβλημα τῆς σχέσεως ψυχῆς καὶ σώματος καθαρὸν «γνωσιολογικὸν» πρόβλημα, διεχώριζε κατὰ τοιοῦτον τρόπον τὴν ὅλην καὶ τὸ πνεῦμα, ὥστε νὰ καθίσταται ἀδύνατος ὁ καθορι-

εὶς τὴν πρακτικὴν καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, (H. Bergson : Matière et Mémoire, 201), δλλ' ἀνίκανον νὰ διεισδύσῃ καὶ νὰ συλλάθῃ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτῶν πραγματικότητα. Διότι ἡ λογικὴ σκέψις μαζὶ μὲ τὴν ἐπιστήμην ποὺ εἶναι ἔργον της, ἀσχολουμένη μὲ τὸν ἄψυχον καὶ ἀδρανῆ ὄλικὸν κόσμον εἰς τὸν ὁποῖον «ἐπικρατεῖ ἡ ἀποψίς τῆς δύμοιότητος καὶ τῆς ἐπαναλήψεως» καὶ ἐνεργούμσα μέσῳ κατηγοριῶν σταθερῶν καὶ ἀκινήτων, μᾶς γεννᾷ ἀτελῆ καὶ διεστραμένην ἰδέαν περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς: τῆς τελευταίας ταύτης δὲν δύναται νὰ μᾶς παράσχῃ παρὰ τμηματικάς, κλασματικάς εἰκόνας, ἀθροισματικάς εἰκόνας διακεκομμένων καὶ ἀκινήτων — καίτοι αὕτη δὲν ἀποτελεῖ παρὰ συνεχῆ καὶ ἀδιάσπαστον ἔξελιξιν, ἔνιαταν καὶ ἀδιάκοπον δημιουργίαν. (H. Bergson : Evolution Creatrice, 49, 178). Τὴν ζωήν, ἡ ὁποία εἶναι «ἀπρόσπτος δημιουργία μορφῶν», «ἀδιάκοπος ἀνάθλυσις πάντοτε κάτι νέου», καὶ ἡ ὁποία μὲ τὴν ἔξελιξιν της δὲν ἀκολουθεῖ «μοναδικὴν τροχιάν», δλλὰ δύμοιάζει «πρὸς διείδα ἡ ὁποία εύθὺς ἀμέσως ἔχει ἐκραγῆ ἐις θραύσματα τὰ δόποια καὶ αὐτὰ ἀποτελοῦν δσαύτως εἴδη διείδων, παύ καὶ ταῦτα ἔχουν ἐκραγῆ μὲ τὴν σειράν των εἰς τεμάχια προωρισμένα δύμοιῶς διὰ νὰ ἐκραγοῦν μὲ τὴν σειράν των», (Evolution Creatrice, 107), — τὴν ζωήν, ἡ ὁποία δὲν ὑπόκειται εἰς κανόνας ἡ προφητείας, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συλλάθωμεν καὶ νὰ γνωρίσωμεν κατὰ τὸν Bergson, παρὰ μόνον διὰ τῆς «ένοράσεως», ἡτις εἶναι εἶδος «μαντικῆς συμπαθείας», (Evolution Creatrice, 191), — ἡ τὸ «ένστικτον καθιστάμενον ἀφιλοκερδές, συνειδητὸν ἔαυτοῦ, ίκανὸν νὰ σκεφθῇ ἐπὶ τοῦ ἀντικευμένου του καὶ νὰ τὸ εύρύνῃ ἀπροσδιορίστως», (Ἐνθ. ἀν. 192), — ἡ ὅπως ἔξηγεῖ ἔνας ἐκ τῶν ἐρμηνευτῶν του, «τὸ ένστικτον πλουτίζον τὴν νόησιν, ἐλευθερούμενον καὶ φωτιζόμενον ἐν αὐτῇ». (L. Le Roy : H. Bergson, 195).

1 "Ορ. ἀνάλογον ἀντίληψιν περὶ μὴ δυνατότητος ὑπαγωγῆς τῆς πλουσίας κοινωνικῆς καὶ ιστορικῆς πραγματικότητος ὑπὸ σύστημα ἀκάμπτων νόμων, Max Weber : Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen, 1922.

σμὸς καὶ ἡ κατανόησις τῆς συνδέσεως καὶ τῆς ἀλληλεπιδράσεως αὐτῶν. Πρὸς ἄρσιν τῆς δυσχερείας ταύτης τοῦ «δυαρχισμοῦ» καὶ πρὸς ἔξηγησιν τῆς ἀμοιβαίας σχέσεως τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, ἡ παλαιὰ φιλοσοφία ἡναγκάσθη νὰ ἀποδεχθῇ, εἴτε τὴν κατόπιν ἐπεμβάσεως τρίτης τινος ἀρχῆς «προδιατεταγμένην ἀρμονίαν» μεταξὺ τῶν ριζικῶν διακεκριμένων καὶ ἀνευ οὐδεμιᾶς συναρτήσεως στοιχείων τούτων¹, — εἴτε τὸν μεταξὺ αὐτῶν «παραλληλισμόν», κατὰ τὸν ὅποιον ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα ταῦτα καὶ ἔκαστον δι’ ᾧδιον λογαριασμόν, ρυθμίζονται καὶ λειτουργοῦν ἐκ παραλλήλου· καὶ ἀρμονικῶς ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν αὐτῶν δυνάμεων, τῆς ἰδίας ἐνέργειας². Εἰς ἀμφοτέρας δύμως τὰς περιπτώσεις ταύτας εἶναι προφανές — δπως καὶ προηγουμένως ἔξηγήσαμεν — πῶς ἡ ὥλη καὶ τὸ πνεῦμα, καίτοι κατ’ οὐσίαν διαφορετικά, ἐν τούτοις ὑποτάσσονται καὶ ὑπακούουν εἰς τοὺς ἰδίους ἐνιαίους, μηχανικούς καὶ ἀκάμπτους φυσικοὺς νόμους. Τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν ἀπεδέχθη μετὰ ταῦτα καὶ δ νεώτερος «ἐπιστημονικὸς θετικισμός», ἐκεῖνος ποὺ διέστειλε τὰ ὥλικὰ φαινόμενα ἀπὸ τὰ ψυχολογικὰ τοιαῦτα³.

Τὴν συνέπειαν ἀκριβῶς ταύτην περὶ δυμοιομόρφου καὶ μηχανικῆς ἐκδηλώσεως καὶ λειτουργίας τοῦ ὥλικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, ἔρχεται νὰ ἀναιρέσῃ ἡ σύγχρονος φιλοσοφία. Ἀναχωροῦσα ἡ τελευταία αὕτη δυμοίως ἀπὸ τὴν ριζικὴν διάκρισιν τῆς ὥλης καὶ τοῦ πνεύματος, δέχεται τὴν σύμπτωσιν καὶ τὸν σύνδεσμον αὐτῶν εἰς τοὺς ζωντανούς δργανισμούς, εἰς τὰ ζωντανὰ σώματα: ἡ ζωὴ

¹ Θεωρία Leibniz, δρ. προηγ. σ. 98.

² Θεωρία Spinoza, δρ. προηγ. σ. 94.

³ Δηλαδὴ ἐκεῖνος ποὺ δὲν μετέπεσεν εἰς τὸν ἀπόλυτον μονιστικὸν ὥλισμόν. Ἐπρόσωπος τοῦ φιλοσοφικοῦ τούτου ρεύματος εἰς τὴν ψυχολογίαν εἶναι ὁ Ribot. Εἰς τὴν κοινωνιολογίαν ἐν Γαλλίᾳ τοῦ ἰδίου ρεύματος εἶναι κυρίως ἀντιρόσωπος δ E. Durkheim: Δι’ αὐτὸν τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα ἀποτελοῦν ἰδιαιτέραν καὶ αὐθύπαρκτον τάξιν φαινομένων. Οὐχ’ ἦττον δύμως ἐπειδὴ τὰ θεωρεῖ ὡς «πράγματα», ποὺ ὑπόκεινται εἰς τὴν ἐξωτερικὴν παρατήρησιν καὶ εἰς τὴν μέτρησιν ἢ τὸν ὑπολογισμόν, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα δτὶ ὑπάγονται εἰς τοὺς νόμους τῶν λοιπῶν φυσικῶν ἢ ὥλικῶν πραγμάτων καὶ δτὶ ἡ μόνη ἐνδεδειγμένη δι’ αὐτὰ μέθοδος ἐρεύνης εἶναι ἡ καθαρῶς ἀντικειμενικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ, ἡ ὅποια ἐφαρμόζεται ἐπὶ τῶν φαινομένων ποὺ ἐκδηλοῦνται σύμφωνα μὲ τὸν νόμον τῆς μηχανικῆς αἰτιότητος (E. Durkheim: De la division du travail social, 35 - 50). — Πρὸς τὴν Γαλλικὴν Κοινωνιολογικὴν Σχολήν, ἔχουσαν τὴν προέλευσίν της εἰς τὸν A. Comte συγχέοντα τὰ φυσικὰ καὶ κοινωνικὰ φαινόμενα, ἀντιτάσσεται ἡ Γερμανικὴ Σχολή, ἡ ὅποια ἀντιθέτως ὑποστηρίζει τὴν πνευματικὴν φύσιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τὴν ὅποιαν ἀρνεῖται νὰ ὑπαγάγῃ ὑπὸ τὴν μέθοδον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. „Op. Vierkanadt: ἐν Handwörterbuch der Soziologie, 1931, 249 - 252. — Ἰδίως Θ. Spann: Gesellschaftslehre, Leipzig, 1923.

δηλαδή ἀποτελεῖ δι' αὐτήν, τὸ σημεῖον τῆς συνδέσεως, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπαφῆς τῆς ὅλης καὶ τοῦ πνεύματος¹. "Οπως δὲ ἡ ζωὴ εἶναι κατ' οὐσίαν κίνησις, δρᾶσις καὶ ἐνέργεια, ἔτσι καὶ αἱ δύο ως ἕνω ἀρχαὶ τῶν δποίων ἡ σύνδεσις ἀποτελεῖ τὴν ἀφορμὴν τῆς ζωϊκῆς ἐκδηλώσεως, πρέπει νὰ θεωροῦνται πλέον «ὅχι ως δύο πράγματα ἀντιτασσόμενα πρὸς ἄλληλα, ως στατικοὶ δροὶ μιᾶς ἀκινήτου ἀντιθέσεως, ἀλλὰ μᾶλλον ως δύο ἀντίθετοι φοραί, ως δύο ἀντίθετα ρεύματα κινήσεως»², — ἐνὸς ἀνιόντος, τοῦ πνευματικοῦ, καὶ ἔνος κατιόντος, τοῦ ὄλικοῦ — τῶν δποίων ὁ συνδυασμὸς κατὰ διαφορετικὰς ἀναλογίας καθορίζει τὴν κλίμακα τῆς «πνευματικότητος» τῶν ὅντων. Περισσότερον φυσιολογική, ἡ ζωϊκὴ αὐτὴ ἐνέργεια καὶ δύναμις, εἰς τὴν κατωτέραν βαθμίδα τῆς ως ἕνω κλίμακος, ἀποθαίνει μετὰ σειρὰν πολλῶν ἐνδιαμέσων σταθμῶν, κατ' ἔξοχὴν πνευματικὴ ἐνέργεια καὶ δρᾶσις εἰς τὴν ἀνωτέραν βαθμίδα, εἰς τὸν ἀνθρωπὸν³. "Υπὸ τὴν τελευταίαν ταύτην ἐξειλιγμένην καὶ ύψηλὴν αὐτῆς μορφὴν ἡ ζωϊκὴ ἐνέργεια, ἀποτελεῖ συνεχῆ τάσιν πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τὴν ὄλικὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὸν ὄλικὸν «αὐτοματισμόν», ἀδιάκοπον προσπάθειαν πρὸς ἐπίτευξιν μεγαλυτέρας πάντοτε «ἐλευθερίας» εἰς τὸ δημιουργικόν της ἔργον, διηνεκῆ ἀγῶνα πρὸς ὑποταγὴν τῆς ὅλης καὶ τῶν φαινομένων της⁴.

Τὴν ἀρχὴν τῆς ἐνέργειας, λαμβάνουσα ως ἀφετηρίαν ἡ σύγχρονος φιλοσοφία, διατυπώνει μίαν νέαν περὶ γνώσεως θεωρίαν⁵

¹ Τὸ πνεῦμα, ἡ ψυχή, γράφει δ. H. Bergson, συνδυάζεται «μετὰ τῆς ὅλης διὰ νὰ χρησιμοποιήσῃ ταύτην καὶ διὰ νὰ ἐκδηλωθῇ διὰ ἐνέργειῶν, αἱ δποίαι ἀποτελοῦν τὸν λόγον τῆς ἐνώσεως του μὲ τὸ σῶμα». (H. Bergson: Ἐνθ. ἀν. 293).

² E. Le Roy: Ἐνθ. ἀν. 195.

³ Evolution Creatrice, 286 - 287.

⁴ H. Bergson: Ἐνθ. ἀν. 293.

⁵ Η θεωρία τῆς γνώσεως εἶναι ἡ ἀναγκαία ἀφετηρία τῆς περὶ τοῦ κόσμου ἀντιλήψεως, τοῦ περὶ τοῦ κόσμου συστήματος. Εἴδομεν τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως τοῦ Καρτεσίου ἐξ ἥς ἡς ἀπέρρευσεν τὸ δρθιολογικὸν σύστημα. Ο Μάρκος καὶ δ. Engels δμοίως θεωρήσαντες τὴν ὅλην ως τὸ πρωταρχικὸν στοιχεῖον ἐδημιούργησαν τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀντιθέσεως ρεαλισμὸς - ἰδεοκρατισμὸς. Ο Λένιν εἶναι ἐκεῖνος, ποὺ κυρίως ἡσχολήθη περὶ τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως τοῦ Μαρξισμοῦ. Έν τούτοις οἱ δροὶ ποὺ χρησιμοποιεῖ παρέχουν ἀφορμὴν εἰς σύγχυσιν: διότι δὲν μεταχειρίζεται τὸν δρον ρεαλισμὸς καὶ χρησιμοποιεῖ ἀδιακρίτως τοὺς δροὺς ἰδεοκρατισμὸς καὶ πνευματοκρατία. Τὸ δρθόν εἶναι, δταν ἔχομεν ὑπ' ὅψιν τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως, νὰ ἀντιτάσσωμεν: ρεαλισμὸν - ἰδεοκρατισμόν, καὶ δταν ἔχομεν ὑπ' ὅψιν τὸ μεταφυσικὸν περὶ κόσμου σύστημα νὰ ἀντιτάσσωμεν: ὄλισμὸν - πνευματοκρατίαν.

ή δποία, καθορίζουσα τὴν «ἀντίληψιν» καὶ τὴν «μνήμην» ἐν συναρτήσει, δχι πρὸς τὴν παράστασιν, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἐπενέργειαν τῶν ἀντικειμένων ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τούτου ἐπὶ τῶν ἀτικειμένων¹, ἀποφαίνεται ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως δὲν ὑφίσταται καθ' εαυτό, ἀλλὰ ως σύναρτησις τῆς ἐνεργείας καὶ τῆς δράσεως μας², ὅτι ἡ ζωὴ, πηγὴ τῆς ἐνεργείας καὶ τῆς δράσεως, εὑρίσκεται εἰς τὴν βάσιν τῆς σκέψεως, ἀφ' οὗ ἡ τελευταία αὕτη δὲν ὑφίσταται παρὰ διὰ τὴν δρᾶσιν³, ὅτι τέλος ἡ γνῶσις δημιουργεῖται καὶ ἔξελίσσεται χάρις εἰς ὑποκειμενικὰς ὅσον καὶ ἀντικειμενικὰς ἐπιδράσεις ἀρρήκτως πρὸς ἀλλήλας συνδεδεμένας ἐις τρόπον ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ ἡ διαχώρισις αὐτῶν⁴

1 Εἰς τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως δι H. Bergson, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παλαιὸν φιλοσοφίαν ποὺ ἐφρόνει ὅτι «ἀντιλαμβανόμεθα τὰ πράγματα μέσῳ ψηφισμένων ἀναπαραστατικῶν τύπων διαιτούμενων ἀπὸ τὴν ίδιαν μας σύστασιν», ὑποστηρίζει ὅτι ἀντιλαμβανόμενα «μέσῳ ώρισμένων τύπων διαιτούμενων ἀπὸ τὸν ἔξωτερικὸν κόσμον». Δι' αὐτὸν ἡ «ἀμιγής ἀντίληψις», «μετρῷ τὴν δυνατήν ἡμῶν ἐνέργειαν ἐπὶ τῶν πραγμάτων καὶ ἀντιστρόφως τὴν δυνατήν ἐνέργειαν τῶν πραγμάτων ἐφ' ἡμῶν». (Matière et Mémoire, 48): ως ἐκ τούτου κεῖται «μᾶλλον εἰς τὰ πράγματα παρὰ εἰς τὸ πνεῦμα, μᾶλλον ἐκτὸς ἡμῶν παρὰ ἐντὸς ἡμῶν», (Ἐνθ. ἀν. 223), — ἀποτελεῖ δὲ τὴν πρώτην ἐπαφὴν μεταξὺ σώματος καὶ πνεύματος. Μετὰ δμως τὴν «καθαράν», τὴν «ἀμιγή» ἀντίληψιν, ὑπάρχει ἡ «συγκεκριμένη» ἀντίληψις, εἰς τὴν διοίαν ἐπιπροστίθεται ἡ «μνήμη», καὶ ἡ δποία σημαίνει κατ' οὐσίαν μίαν «ἐπιλογὴν» μεταξὺ τῶν δράσεων ποὺ ἀναφέρονται εἰς τὴν προσωπικήν μας ἐνέργειαν, (Ἐνθ. ἀν. 255). Ἡ ἀντίληψις δμως γενικῶς, εἶναι θεμελιωδῶς διάφορος τῆς μνήμης: Ἡ πρώτη εἶναι «ἐνέργεια διὰ τῆς δποίας τὸ πνεῦμα λαμβάνει ἐπαφὴν μετὰ τῆς ψλησ», ἐνῷ διὰ τῆς δευτέρας εἰσερχόμεθα καθαρὰ εἰς τὸν κῦκλον τοῦ πνεύματος. Εἰς τὸν συνδυασμὸν τῶν δύο αὐτῶν ἐνέργειῶν — τῆς μιᾶς μᾶλλον ύλικῆς, τῆς ἀλληληστρόφως πνευματικῆς, — καταδηλούμεναι ἡ σύνδεσις καὶ ἡ ἀλληλεπίδρασις τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος. Ἡ παλαιὰ φιλοσοφία δὲν κατώρθωνε νὰ ἔξηγήσῃ ίκανοποιητικῶς τὸν σύνδεσμον καὶ τὴν ἀμοιβαίαν ἐπιδρασιν τῶν δύο αὐτῶν ἀρχῶν: καὶ τοῦτο διότι ἡγνόησεν ὅτι «πρὸς τὴν ἐνέργειαν στρέφονται ἡ ἀντίληψις καὶ ἡ μνήμη, δτι τὴν ἐνέργειαν αὐτὴν τὸ σῶμα παρασκευάζει», (Ἐνθ. ἀν. 254). Συνεπείᾳ τούτου, ἔφθασεν ἡ φιλοσοφία αὕτη εἴτε εἰς τὸν ἀπόλυτον ύλισμα, δστις ὑποτάσσει τὴν ψλησ εἰς τὸ πνεῦμα, ἐπιζήτων δπισθεν τῆς πρώτης τὰς μυστηριώδεις ἐκείνας ἐνεργείας ποὺ θὰ τὴν καταστήσουν ίκανην νὰ παραγάγῃ ταύτοχρόνως καὶ τὰ ύλικά καὶ τὰ πνευματικά φαινόμενα, — εἴτε εἰς τὸν ἀπόλυτον ίδεοκρατισμὸν δ δποῖος ἀκολουθεῖ ἀπὸ διαληγούσης πλευρᾶς τὴν αὐτὴν ἐσφαλμένην δδόν, (Ἐνθ. ἀν. 67). — Ἀνάλογον θεωρίαν ὑπεστήριξε καὶ δ W. James, προτάσσων τὴν ἐνέργειαν εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. (T. Blau: William James, σ. 61, 84, 111).

2 «Ἄλις ἀντίληψεις καὶ αἱ σκέψεις μας δὲν ὑφίστανται παρὰ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς δράσεως». (W. James: Volonté de Croire, 183).

3 W. James: Experience Religiose, 374.

4 W. James: Essays, 466 — «Ἔχομεν γίνει διὰ νὰ ἐνεργῶμεν καὶ περισσότερον μάλιστα ἀπὸ τὸ διὰ νὰ σκεπτώμεθα, ἡ μᾶλλον δταν ἀκολουθούμεν

‘Η νέα αύτή περὶ γνώσεως θεωρία δόηγει πρὸς μίαν νέαν περὶ ζωῆς καὶ περὶ ἀνθρώπου ἀντίληψιν: ἡ ζωὴ εἶναι ἀέναος κίνησις καὶ συνεχῆς δημιουργία, εἶναι μία ἄνευ τέρματος διαδοχὴ νέων ἐκάστοτε καὶ ἀπροόπτων μορφῶν καὶ κατάστασεων¹ «ποὺ ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τῆς λογικῆς νοήσεως»², ἀπὸ τὴν δποίαν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συλληφθῇ καὶ νὰ ἔννοηθῇ ἐκ τῶν προτέρων εἰς τὴν ἀδιάκοπον καὶ συνεχῆ ροήν της, εἰς τὴν πραγματικήν της κατάστασιν³, — ὅπως δὲν εἶναι πάλιν δυνατὸν νὰ ἐγκλεισθῇ ἀπὸ αὐτήν εἰς μαθηματικούς καὶ ἀκάμπτους τύπους ἀναλόγους πρὸς ἐκείνους τῆς ἀνοργάνου καὶ ἀψύχου ὅλης⁴. Ο δὲ ἀνθρωπὸς — σύμφωνα μὲ τὴν ἴδιαν θεωρίαν — εἰς τὴν ἀληθῆ του ὑπόστασιν, εἰς τὴν πραγματικήν του ούσιαν, εἶναι τὸ σύνολον τῶν μυστηριωδῶν, τῶν πηγαίων ἐκείνων ψυχικῶν δυνάμεων ποὺ συνιστοῦν τὸν καλούμενον συναισθηματικὸν καὶ βουλητικόν του κόσμον⁵.

Κατὰ τὰς συγχρόνους λοιπὸν ἀντιλήψεις, ἡ ἀτομικὴ ζωὴ, παρουσιάζεται κατ’ ούσιαν ως δράσις καὶ ἐνέργεια ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὰς πηγὰς τῆς ἀνθρωπίνης ζωτικότητος καὶ δυναμικότητος, ἀπὸ τὴν βούλησιν καὶ τὰ συναισθήματα, καὶ ποὺ ὑπακούει ὅχι μόνον εἰς τὴν ψυχρὰν λογικὴν καὶ τὸ ὑπολογιστικὸν συμφέρον, ἀλλὰ πρὸ παντὸς εἰς ἔνστικτα, εἰς τάσεις, εἰς ἐπιθυμίας. Η δὲ κοινωνικὴ ζωὴ, κατὰ τὰς ίδιας πάντοτε ἀντιλήψεις, ἐμφανίζεται ως τὸ σύνολον, ως ἡ συνισταμένη τῶν τοιούτων ἀτομικῶν δυνάμεων καὶ ἐνεργειῶν, στενῶς καὶ ἀδιασπάστως πρὸς ἀλλήλας συμπλεκομένων καὶ συνενουμένων, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δημιουργοῦν συμπαγῆ καὶ ἀδιαίρετον ἐνότητα⁶.

τὴν κίνησιν τῆς φύσεώς μας, τότε σκεπτόμεθα διὰ νὰ ἐνεργῶμεν». (H. Bergson: *Evolution Créatrice*, 321).

1 H. Bergson: Ἐνθ. ἀν. 102. — «Διὰ τὸν ὀρθολογισμὸν ἡ πραγματικότης δὲδοται ὅλως τετελεσμένη καὶ τετελειωμένη διὰ πάσης αἰωνιότητος, ἐν τῷ διὰ τὸν πραγματισμὸν εὑρίσκεται πάντοτε ἐν τῷ γίγνεσθαι». (W. James: *Πραγματισμός*. Μετάφρ. ‘Ελλην. 1925, σ. 216).

2 W. James: *Introduction à la Philosophie*, tr. 1914, 123.

3 E. Le Roy: Ἐνθ. ἀν. 66.

4 E. Le Roy: Ἐνθ. ἀν.

5 «Τὸ συναισθημα εἶναι ἡ βάσις τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου». (W. James: *Vouloiré de Croire*, 418).

6 ‘Η κοινωνικὴ δηλαδὴ ζωὴ παρουσιάζει μίαν ἀδιασπαστὸν ἐνότητα, ἡ δποία δύμως ἀποτελεῖται καὶ συνιστάται ἀπὸ τὰς ἀτομικὰς δυνάμεις: τὸ κοινωνικὸν κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπιπροστίθεται εἰς τὸ ἀτομικόν, χωρὶς νὰ ἀποκλείωνται ἀμοιβαίως, ὅπως φρονοῦν οἱ G. Tarde καὶ ὁ Em. Durkheim. ‘Ἐξ αὐτῶν, ως γνωστόν, δὲν πρῶτος ὑποστηρίζει πώς ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἀθροισμα ἀτόμων, μεταξὺ τῶν δποίων ἐπικρατεῖ ὁ νόμος τῆς μιμήσεως.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς νέας ἀντιλήψεως περὶ κοινωνικῆς ζωῆς, εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ τελευταία δὲν δύναται πλέον νὰ ἐννοηθῇ ως αὐθύπαρκτος ὄντότης — καὶ μάλιστα ὑλικῆς φύσεως — ἀπὸ ίδίους ἀνεξαρτήτους καὶ μηχανικούς διεπομένη νόμους, διάφορος τῆς συνειδήσεως, τῆς κρίσεως, τῆς βουλήσεως καὶ τῶν πράξεων τῶν ἀνθρωπίνων ὅντων. Ἀντιθέτως ἡ κοινωνικὴ πραγματικότης, εἶναι αὐταὶ αὗται αἱ ἐνέργειαι, αὐταὶ αὗται αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων, κινουμένων ἀπὸ τὰς ὑποκειμενικάς των κρίσεις διαμορφουμένας ἀπὸ τὰ ποικίλα ψυχολογικά των ἔλατήρια. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἔξε-

λόγῳ τοῦ ὁποίου τὸ ἐν ἀτομον μεταβάλλει τὸ ἄλλο, καὶ διὰ τοῦ ὁποίου νόμου δύνανται νὰ ἐξηγηθοῦν ὅλα τὰ συλλογικὰ φαινόμενα. (G. Tardé : *Le lois de l'imitation*). Ὁ δὲ δεύτερος ἀντιθέτως, δέχεται ὅτι εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, ὑπάρχει κάτι τὸ νέον ποὺ ἐμφανίζεται, τὸ κοινωνικόν, τὸ ὁποῖον ἐξαφανίζει τὸ ἀτομικόν, καίτοι τὸ τελευταῖον ἀποτελεῖ τὴν βάσιν καὶ τὸ θεμέλιόν του. Διότι τὸ κοινωνικόν δὲν εἶναι ἀπλοῦν ἀθροισμα, ἀλλὰ μία ἔνωσις κατὰ τὴν χημικὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως, αἱ δὲ ίδιότητες τοῦ προϊόντος τῆς ἐνώσεως δὲν εἶναι ἀπλοῦν ἀποτέλεσμα τῆς προσθέσεως τῶν ίδιοτήτων τῶν ἀποτελούντων στοιχείων, ἀλλὰ διάφοροι καὶ ξεχωρισταί. Εἶναι ἡ παλαιά διαμάχη μεταξὺ τῶν διπαδῶν τῆς ὑπεροχῆς τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τῶν διπαδῶν τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀτομικοῦ. Τὸ πιθανώτερον φαίνεται, ὅπως ἡδη εἴπομεν, ὅτι ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα ταῦτα συνυπάρχουν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν, χωρὶς νὰ ἀποκλείωνται ἀμοιβαίως: καὶ τὰ ἀτομα ἀσκοῦν μίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου καὶ ἡ κοινωνικὴ δλότης διαμορφώνει· καὶ ἐπηρεάζει τὰ ἀτομα. Μεταξὺ αὐτῶν, μεταξὺ τῶν ἀτόμων καὶ τῆς μάζης, καθιεροῦται τοιουτορόπως «μία ἀνταλλάγη δυνάμεων... μία διαγκαία ἀμοιβαίότης, μία ἀδιάκοπος διασταύρωσις δράσεων καὶ ἀντιδράσεων ἐκ τῶν δποίων γεννᾶται ἡ ισορροπία τῆς ζωῆς». (C. Tugend : Ἐνθ. ἀν. 241). Ἐπομένως καὶ ἡ διατήρησις τῆς ἀτομικότητος τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιθολὴ τῆς ἔνωσίας τοῦ καθολικοῦ συμφέροντος ἐμφανίζονται ως ἐξ ἴσου διαγκαίαι διὰ τὴν πρόσδον τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. — Εἰς τὴν Γερμανικὴν δμοίως Κοινωνιολογίαν, ἐξετάζεται ώσαύτως τὸ ζήτημα τῆς σχέσεως τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἐκδηλοῦνται καὶ εἰς αὐτὴν δύο τάσεις, οὓχι δμως καθ' ὅλα τὰ σημεῖα διάλογοι πρὸς τὰς τῆς Γαλλικῆς Κοινωνιολογίας. Διότι ἀμφότεραι αἱ τάσεις αῦται εἰς τὴν Γερμανίαν ἐκτιμοῦν τὴν σημασίαν τοῦ «κοινωνικοῦ», μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ μὲν μία διαβλέπει εἰς αὐτὸν τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν προσώπων, τῶν ἀτόμων, τὴν μεταξὺ αὐτῶν «ἄλληλεπίδρασιν» καὶ ἐξηγεῖ τὴν κοινωνίαν διὰ τῶν ἀτόμων — ἀλλὰ τῶν ἀτόμων δπως τὰ διεμόρφωσεν ἡ κοινωνία, — ἐν ᾧ ἡ δευτέρα τάσις, ύποστηρίζει ὅτι τὸ ἀτομον δὲν ὑφίσταται αὐτονόμως, ἀλλὰ ὅτι ὑφίσταται μόνον ἐντὸς καὶ διὰ τῆς κοινωνίας καὶ δὲν κατανοεῖται παρὰ μόνον ως συστατικὸν στοιχεῖον ταύτης. Τὴν πρώτην τάσιν ἐκπροσωπεῖ κυρίως ὁ Simmel. (Simmel : *Grundfragen der Soziologie*. Berlin. 1917). — Τὴν δευτέραν, δ. O. Spann. Μεταξὺ δμως τῶν τάσεων αὐτῶν δὲν ὑπάρχει ἀκατάλυτος ἀντίθεσις, δπως ἀποδεικνύει ἡ στάσις τοῦ Vierkandt λαμβάνοντος μέσην θέσιν μεταξὺ ἀτομισμοῦ καὶ κοινωνισμοῦ, — καὶ ίδιως τοῦ Max Weber, συνενοῦντος καὶ ἐναρμόνιζοντος τὰς ἀντιλήψεις τῶν δύο Σχολῶν. (Vierkandt : *Gesellschaftslehre*, Stuttgart, 1923. — Max Weber : Ἐνθ. ἀν.).

λιξις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, δέν καθορίζεται ἀπὸ τὴν λειτουργίαν ἀναλλοιώτων, αἰωνίων καὶ ἀκάμπτων νόμων, ἀλλὰ εἶναι προϊὸν τοῦ ἔκάστοτε προσανατολισμοῦ, καὶ τῶν ἔκάστοτε κατευθύνσεων τῶν ἀνθρωπίνων κρίσεων καὶ δι' αὐτῶν τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας: διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀκριβῶς δέν μπορεῖ νὰ ἔννοηθῇ ὅτι λαμβάνει χώραν κατὰ προδιαγεγραμμένην καὶ ἀναπότρεπτον κατεύθυνσιν ἢ πάντοτε κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς συνεχοῦς καὶ ἀδιαλείπτου προόδου, δπως ὑποστηρίζει ἡ Ὁρθολογικὴ φιλοσοφία¹.

Ἄλλᾳ μήπως ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία, θεωρουμένη πλέον ὡς σύνολον δυνάμεων, κατευθύνεται καὶ κυθερνᾶται ἀπὸ μόνας τὰς δυνάμεις ποὺ ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς ύλικὰς ἀνάγκας, τούτεστιν ἀπὸ τὰς οἰκονομικὰς δυνάμεις; Μήπως δηλαδὴ δ οἰκονομικὸς ἢ ψλικός παράγων, ἀποτελεῖ τὴν ἀποκλειστικὴν αἵτίαν τῆς κοινωνικῆς διαμορφώσεως καὶ ἔξελίξεως; Μία τοιαύτη ὑπόθεσις, δέν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ κατ' ἀρχὴν ἀποδεκτή. Διότι ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία ἔγκλείει εἰς ἔαυτὴν ἀναριθμήτους ἐνεργείας καὶ δυνάμεις, χαρακτηριζομένας ἀπὸ τὰς ἀνάγκας ποὺ ἰκανοποιοῦν καὶ τοὺς σκοποὺς ποὺ ἐπιδιώκουν — μεταξὺ τῶν ὅποιων συγκαταλέγονται καὶ αἱ οἰκονομικαὶ δυνάμεις — αἱ ὅποιαι εύρισκονται εἰς τοιαύτην στενότητα ἔξαρτήσεως, εἰς τοιαύτην ἀμοιβαίστητα ἐπιρροῆς καὶ ἐπιδράσεως, ὥστε ν' ἀποθαίνῃ δυσχερής διαχωρισμὸς ἐκείνων ποὺ ἰσοδυναμοῦν πρὸς αἵτια καὶ ἐκείνων ποὺ ἐκδηλοῦνται ὡς ἀποτελέσματα, ἀφ' οὗ δλαι ταύτοχρόνως ἔμφανίζονται πρὸς τὴν μίαν μὲν κατεύ-

¹ Δέν δεχόμεθα δηλαδὴ πώς ἡ κοινωνία ἔξελίσσεται πάντοτε, συνεχῶς καὶ ἀπαραιτήτως πρὸς τὴν πρόοδον. Ἡ παρακμὴ καὶ ἡ ἔξαφάνισις πολλῶν κοινωνικῶν συγκροτημάτων, μαρτυροῦν περὶ τοῦ ἀντιθέτου. "Ἀλλως τε καὶ ἡ ἀκριβῶς ἀντίθετος ἀντίληψις ὑπεστηρίχθη μὲ τὴν αὐτὴν ἐπιστημονικὴν ἀληθιφάνειαν — πρᾶγμα ποὺ καταδεικνύει τὴν στερεότητα τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ πεδίου: δι φιλόσοφος λ. χ. A. Lalande ισχυρίζεται πώς δ γενικός καὶ ἀιαγκαῖος Νόμος, δέν εἶναι δ τῆς προοδευτικῆς ἔξελίξεως, ἀλλ' ἀντιθέτως δ τῆς διαλύσεως. Καὶ προσπαθεῖ διὰ διαφόρων παραδειγμάτων λαμβανομένων ἀπὸ τὴν φύσιν καὶ τὴν κοινωνίαν νὰ μᾶς πείσῃ πώς δ νόμος τῆς μειώσεως τῆς ἐνεργείας — δ ιδμος τοῦ Carnot καὶ τοῦ Clausius — εἶναι ἔκεινος πού διέπει καὶ τὸν φυσικὸν καὶ τὸν κοινωνικὸν κόσμον. (A. Lalande: *Les Illusions Evolutionnistes*. Paris, Alcan). — Νομίζομεν προκειμένου περὶ τῆς κοινωνικῆς ἔξελίξεως ὅτι προτιμοτέρα εἶναι ἡ θεωρία τοῦ A. Weber, διακρίνοντος τὴν «Zivilisation» ἀπὸ τὴν «Kultur»: Καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην ἀφορώσαν τὸν τεχνικὸν, τὸν ἐπιστημονικὸν πολιτισμόν, ἡ πρόοδος εἶναι συνεχής, — ἐνῷ διὰ τὴν δευτέραν, περιλαμβάνουσαν τὸν ήθικὸν καὶ αἰσθητικὸν πολιτισμόν, αἱ φάσεις τῆς πρόδου καὶ τῆς δημιουργίας διαδέχονται τὰς τῆς καταπτώσεως καὶ τῆς σιωπῆς, χωρὶς δμαλότητα, χωρὶς ρυθμὸν καὶ χωρὶς συνέχειαν. (A. Weber: *Kulturgeschichte als Kultursoziologie*, 1935).

θυνσιν ώς άετια, πρὸς τὴν ἄλλην δὲ ώς ἀποτελέσματα¹. Μέσα εἰς τὸ σύμπλεγμα, μέσα εἰς τὸν κυκεώνα αὐτὸν τῶν δράσεων καὶ τῶν ἀντιδράσεων, τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων, εἶναι «ὅλως χιμαιρική καὶ ματαία» ἢ προσπάθεια πρὸς ἀπομόνωσιν ἐν δὲ καὶ μόνον παράγοντος ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἐνεργούντων εἰς δεδομένην περίοδον τῆς ἔξελίξεως τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας καὶ ἡ ἀναγνώρισίς του ώς «πρωταρχικῆς», ώς «ὑπερτάτης», ώς «ἀποκλειστικῆς κοινωνικῆς αἰτίας»². "Οχι δὲ τὸν μοναδικόν, ἀλλὰ οὕτε κὰν τὸν κυριώτερον ἐκ τῶν συντελεστῶν ποὺ καθορίζουν τὴν ἀνθρωπίνην ἔξελιξιν δὲν φαίνεται ν' ἀποτελῇ ὁ καθαρὸς ὑλικὸς οἰκονομικὸς παράγων: διότι ὁ τελευταῖος οὗτος, ώς προϊόν καὶ ἀποτέλεσμα τῶν πρὸς ώρισμένων σκοπὸν τεινουσῶν ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν, κατ' ἀνάγκην διατελεῖ ώσαύτως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ψυχολογικῆς φύσεως παραγόντων ποὺ ἐπηρεάζουν τὴν ὅλην δρᾶσιν καὶ ἐνέργειαν τῶν ἀνθρώπων³. Βεβαίως δὲν παραγνωρίζομεν διὰ τούτων τὴν σπουδαιότητα ποὺ ἔχουν διὰ τὸν ἀνθρώπον αἱ καθαρῶς φυσικαὶ ἡ ὑλικαὶ ἀνάγκαι, αἱ δποῖαι διακρίνονται ἀπὸ ὅλας τὰς ἄλλας διὰ τὴν γενικότητα καὶ τὴν ἐπιτακτικότητα αὐτῶν: ὑποστηρίζομεν μόνον δτι ἀπὸ τῆς ἀνυψώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς φυσικῆς καταστάσεως εἰς τὴν κοινωνικὴν τοιαύτην, αἱ νέαι καὶ πολλαπλαὶ κοινωνικαὶ ἀνάγκαι αἱ ἀπὸ αὐτὴν δημιουργούμεναι, ώς ἀπασχολούμεναι πλέον καὶ ἀπορροφῶμεναι λόγῳ τοῦ ἀκαταπαύστου πολλαπλασιασμοῦ καὶ τῆς διηνεκοῦς ἀνανεώ-

1 C. Turgœuf: Ενθ. δν. 186.

2 Ἀντιθέτως μάλιστα λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν ἐπεμβαινόντων παραγόντων, δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ μετὰ τοῦ Ἰταλοῦ A. Loria, δτι ἡ Ιστορία δύναται νὰ παράσχῃ ἔδαφος διὰ πᾶσαν ἐρμηνείαν, διὰ πᾶσαν παραμόρφωσιν, δτι προσφέρει εἰς κάθε ζητοῦντα δτι θέλει νὰ εὕρῃ, ἀφ' οὗ ἀποτελεῖ μίαν «εὔπλαστον» ὅλην, δτι δύναται νὰ προσφέρῃ ἔξι λίσου «Ιαχυρὰ δπλα εἰς τοὺς ὑποστηρικτὰς καὶ τῶν πλέον ἀντιθέμένων ἀρχῶν». (A. Loria: Annales de l'Institut International de Sociologie, t. VIII, 100). — "Ορ. π. χ. τὴν πλήρη διὰ θρησκευτικῶν λόγων ἐξήγησιν τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, τὴν δποῖαν ἄλλοι προσεπάθησαν νὰ ἐρμηνεύσουν μόνον διὰ τῶν καθαρῶς οἰκονομικῶν παραγόντων, ἀπὸ τὸν Καθηγητὴν L. Reynaud: La Democratie en France.

3 «Ἡ ψυχολογία εἰς τὴν ἐξήγησιν τῶν κοινωνικῶν γεγονότων πρέπει νὰ ἔχῃ προέχουσαν θέσιν, ἀνωτέραν τῆς οἰκονομίας... (Ἐν πρώτοις διότι) ὑπάρχουν ψυχολογικαὶ αἰτίαι ποὺ μποροῦν νὰ ἔχουν οἰκονομικὰ ἀποτελέσματα... "Επειτα διότι καὶ αἱ καθαρῶς οἰκονομικαὶ αἰτίαι δὲν παράγουν οἰκονομικὰ ἀποτελέσματα παρὰ μόνον διὰ ψυχολογικῆς ἐπεμβάσεως, δηλαδὴ κατόπιν· ἐνδὲ συλλογισμοῦ, μιᾶς ἀποφάσεως... Αἱ παραγωγικαὶ, ώς ύλικαὶ δυνάμεις, δὲν ἐνεργοῦν ἀφ' ἑαυτῶν, ἀλλὰ μέσω ἡμῶν: συνεπῶς χρειάζεται εἰς αὐτὰς ἡ συνδρομὴ τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς θελήσεώς μας». (C. Turgœuf: Ενθ. δν. 308).

σεως αύτῶν, τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἀνθρωπίνης, δράσεως καὶ ἐνέργειας, ἀποκτοῦν ἐκ τῆς αἰτίας ταύτης πρωτεύουσαν καὶ κυριαρχικὴν θέσιν εἰς τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων, — ἐνῷ ἀντιθέτως αἱ καθαρῶς φυσικαὶ ἀνάγκαι ώς μὴ δεκτικαὶ οὕτε ἀδιακόπου διευρύνσεως, οὕτε συνεχοῦς ἔκτάσεως, περιορίζονται, περά τὴν ἀδυναμίαν τῆς καταργήσεως ἢ καὶ τῆς περιστολῆς αὐτῶν, εἰς δευτερευούσης τάξεως συντελεστὰς τοῦ ἀενάως ἔξελισσομένου καὶ συνεχῶς προσγομένου ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ¹.

Ματαίας καὶ αὐθαίρετος, σύμφωνα πρὸς τὴν σύγχρονον φιλοσοφικὴν ἀντίληψιν, δὲν εἶναι μόνον ἡ προσπάθεια τῆς ἀναγωγῆς ἀπάντων τῶν ἀναριθμήτων καὶ ἐν πολλοῖς ἀσταθμήτων παραγόντων τῆς πολυπλόκου κοινωνικῆς ζωῆς εἰς ἐνιαίαν καὶ μοναδικὴν ύλικὴν οἰκονομικὴν αἰτίαν. Εἶναι ἀκόμη καὶ ἡ ἐπιδιώξις τῆς ὑπαγωγῆς τῆς πορείας ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ ἔξέλιξις τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας ὑπὸ ἄκαμπτον καὶ ἀπαράθατον λογικὸν ἢ μηχανικὸν νόμον, ποὺ νὰ καθορίζῃ ἐκ τῶν προτέρων κατὰ μόνιμον καὶ σταθερὸν ρυθμὸν τὴν διαδοχὴν τῶν φαινομένων τῆς καὶ νὰ ὠθῇ ταύτην συνεχῶς πρὸς καθωρισμένην καὶ ἀναλλοίωτον κατεύθυνσιν.² Ἡ κοινωνικὴ ζωή, δπως καὶ προηγουμένως εἴπομεν, ώς συνεχὴς ἐνέργεια, ώς ἀέναος δημιουργία ἢ ὅποια δὲν ὑπακούει ἀμέσως εἰς τὴν λογικὴν ἢ εἰς ύλικάς ἔξωτερικάς αἰτίας, ἀλλὰ ἐκπηγάζει ἀπὸ τὸν ψυχικὸν καὶ συναισθηματικὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δεσμευθῇ μέσα εἰς τοὺς ἄκαμπτους τύπους τῆς ύλικῆς καὶ ἀψύχου φύσεως εἰς τὴν δποίαν τὰ φαινόμενα ἐπαναλαμβάνονται ταύτοσημα καὶ ἀναλλοίωτα. Ἐπομένως οἱ νόμοι τῆς μηχανικῆς διαδοχῆς καὶ αἰτιότητος ποὺ διέπουν τὰ φυσικὰ καὶ ύλικὰ φαινόμενα³, δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ μᾶς παράσχουν τὴν γνῶσιν καὶ ἀλληλουχίαν τῶν συνεχῶς ἐναλλασσομένων καὶ μεταμορφουμένων ψυχολογικῶν καὶ

1 «Ολαὶ αἱ πρόδοι τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος προκαλοῦνται δχι ἀπὸ ἀνάγκας φυσικὰς αἱ δποῖαι μένουν σχεδὸν αἱ ἴδιαι, ἀλλὰ ἀπὸ κοινωνικὰς ἀνάγκας, ἀπὸ ἀνάγκας «περισσότερον τεχνητάς», αἵτινες ἀνανεοῦνται συνεχῶς, ἀπὸ ἀνάγκας «πολυτελεῖς», ἀνάγκας ἀνέσεως, εύμαρείας, τέχνης, ἐπιστήμης, αἱ δποῖαι ἀνάγκαι καίτοι ἀφ' ἐνδεικόνται νὰ περιορισθοῦν μέχρι τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς βαρθαρότητος, ἀφ' ἐτέρου δὲ νὰ ἐκταθοῦν μέχρι τοῦ ἀπείρου, . . . ἐν τούτοις συμβάλλουν κατ' ἔξοχὴν εἰς τὴν ἐπέκτασιν τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς». (G. Tardé: Ἑν. ἀν. 456).

2 H. Bergson: Evolution Creatrice, 107, — Max: Weber: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, 1922. 226 - 290.

3 Καίτοι καὶ ἐδῶ δπως εἴπομεν, ἀπέθαλεν ὁ φυσικὸς νόμος τὴν παλαιάν ἄκαμψιαν καὶ μηχανικότητά του, καὶ τείνει εἰς τὸ νὰ καταστῇ «σύμβολον», συμβατικοῦ χαρακτῆρος, δρ. E. Boutroux: Ἑνθ. ἀν. — Simmel: Ἑνθ. ἀν. κλπ. — Ὁρ. προηγ. σ. 213 - 214.

κοινωνικῶν φαινομένων: διότι τὰ τελευταῖα ταῦτα οὐδέποτε διατηροῦνται εἰς τὸν χρόνον ἀμετάθλητα, — οὔτε ἐπαναλαμβάνονται ἀκριθῶς ὅπως προηγουμένως ἥσαν, — οὔτε ἀκόμη ἔμφανίζουν μεταξύ των ἐπιδράσεις ἀναλόγους πρὸς τὰς μεταξὺ τῶν φυσικῶν φαινομένων. Εἰς τὸν φυσικόν, τὸν ύλικὸν κόσμον, πᾶσα κίνησις, πᾶσα ἐνέργεια, προκαλεῖ ἀντίδρασιν καὶ ἀντικτύπους ἀκριθῶς ἀναλόγους κατ' ἔντασιν τῆς δράσεως καὶ τῆς ἀντιδράσεως — καὶ συνεπῶς μαθηματικῶς ὑπολογισίμους, — ἐνῷ ἀντιθέτως εἰς τὴν ψυχολογικὴν ζωὴν ἡ ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐρεθισμοῦ, ἡ ἐκ τοῦ αὐτοῦ αἴτου προκαλουμένη ψυχολογικὴ ἀντίδρασις, οὕτε ἀνάλογος εἶναι εἰς ὅλας τὰς περιστάσεις, οὕτε δι’ ὅλα τὰ ἄτομα ἡ ἴδια¹.

Βεβαίως εἶναι δυνατόν, μεταξὺ ἀνθρώπων διαφορούντων εἰς κοινὸν φυσικὸν καὶ κοινωνικὸν περιθάλλον καὶ ἔχοντων κοινὴν διαπαιδαγώγησιν, κοινὰς τάσεις, κοινὰς ἀνάγκας καὶ κοινὰς λόγω κληρονομικότητος τοῦ παρελθόντος συνηθείας, νὰ διαπιστοῦνται δμοιομορφία καὶ ἀναλογία ψυχολογικῶν ἀντιδράσεων ἔναντι ὠρισμένων γεγονότων. Εἶναι ὁσαύτως δυνατόν, αἱ κοιναὶ αὐταὶ ἀντιδράσεις νὰ προσλαμβάνουν κατὰ πλειονότητα καὶ διὰ τοὺς ἴδιους λόγους εἰς δεδομένας περιστάσεις, κοινὴν κατεύθυνσιν καὶ κοινὸν προσανατολισμόν. Καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς συνήθως δμιλοῦμεν περὶ κοινωνικῶν νόμων². Ἡ δνομασία δύμως αὐτῇ, ἐπ’ οὓδεν λόγῳ πρέπει νὰ δημιουργήσῃ σύγχυσιν μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους ποὺ διέπουν τὴν ἀνόργανον καὶ ἀψυχον ὕλην. Ἐν πρώτοις, διότι οἱ ἐν λόγῳ κοινωνικοὶ νόμοι δὲν εἶναι «φυσική» τις δύναμις ἡ ἐνέργεια ἐκτὸς τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως κειμένη καὶ ἐπὶ ταύτης ἐπιδρῶσα, ἀλλὰ αὐταὶ αὗται αἱ ἀνθρώπινοι βουλήσεις ἀντιδρῶσαι καὶ κινούμεναι κατὰ πλειοψηφίαν δμοιομόρφως: μία, κατὰ συνέπειαν, τροποποίησις τῆς ἐνεργείας τινων ἐκ τῶν βουλήσεων αὐτῶν ἐκ διαφόρων λόγων, ἀκόμη καὶ ἐκ πλάνης ἡ ἐκ βίᾳς, εἶναι ἀρκετὴ εἰς πλείστας περιπτώσεις διὰ νὰ προκαλέσῃ τὴν μεταβολὴν καὶ τὴν ἀλλοίωσιν τοῦ θεωρουμένου ὡς κοινωνικοῦ νόμου³. — “Ἐπειτα, διότι οἱ καλούμενοι κοινωνικοὶ νόμοι, οὓδεμίαν πέραν

¹ H. de Man: Εὐθ' ἀν. σ. 252.

² Αἱ σχέσεις αὗται, τὰ φαινόμενα ταῦτα, τῶν ὅποιων οὖσιώδη χαρακτηριστικά εἶναι ἡ ἐπανάληψις, ἡ δμοιομορφία, ἡ ἐν τινι μέτρῳ σταθερότης, ἀποτελοῦν ἀκριθῶς τὸν κύκλον τῆς ἀναμφισθητήτου καὶ ἀποκλειστικῆς ἀρμοδιότητος τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης.

³ «Ἐνα γεγονός ιστορικὸν πλῆρες συνεπειῶν δύναται νὰ προέλθῃ ἀπὸ ἐλαχίστας, ἀπροσθλέπτους, δυσδιακρίτους, ἐπιδράσεις. Ἀρκεῖ μία μετάθεσις δυνάμεων ἐλαχίστων διὰ τὴν μεταβολὴν τῆς φορᾶς τῶν πραγμάτων. Εἰς τὴν αύγκρουσιν ταύτην τῶν διαφόρων μερῶν, ἡ ἐλαχίστη διανοητικὴ ἡ ήθικὴ λιποψύ-

τῆς πιθανότητος ἔξασφαλίζουν δυνατότητα ἀκριθοῦς προβλέψεως περὶ τῶν ἀντικτύπων ἢ τῆς διαδοχῆς τῶν κοινωνικῶν φαινομένων,— ἀντιθέτως πρὸς ὅτι συμβαίνει κατὰ κανόνα μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Ὡς ἐκ τούτου ὁ μηχανικὸς νόμος τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος, ποὺ διέπει γενικῶς τὴν ύλικὴν φύσιν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπεκταθῇ καὶ νὰ ἐφαρμοσθῇ, αὐτούσιος καὶ ἀναλλοίωτος καὶ ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ πεδίου εἰς τὸ ὄποιον αἴτιαι καὶ ἀποτελέσματα συμπλέκονται, συγχέονται καὶ ἐνίοτε ταύτιζονται.

‘Αναμφιθόλως ἐκ τῆς συνεχοῦς καὶ ἀδιαλείπτου δημιουργίας νέων ἐκάστοτε μορφῶν καὶ καταστάσεων παρὰ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, αἱ δποίαι ἀκολουθοῦν αἱ μὲν τὰς δέ, γεννᾶται καὶ ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ πεδίου ἡ ἐντύπωσις περὶ μιᾶς διαδοχῆς τῶν φαινομένων συντελουμένης κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς μηχανικῆς αἰτιότητος. Ἡ τοιαύτη ὅμως αἰτιώδης σχέσις, δὲν πρέπει καθόλου νὰ παραληλίζεται πρὸς τὴν σχέσιν ποὺ διαπιστούται μεταξὺ τῶν φυσικῶν φαινομένων: διότι ἐνῷ συμφώνως πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην τὰ φυσικὰ φαινόμενα, διαδέχονται τὰ μὲν τὰ δέ, κατὰ μίαν ἀκαμπτον καὶ μηχανικὴν ἀναγκαιότητα συνεπαγομένην τὴν στοιχερὸν παραγωγὴν ἐκ τῶν αὐτῶν αἰτίων τῶν αὐτῶν πάντοτε ἀποτελεσμάτων, λόγῳ τῆς δποίας καὶ ἔξασφαλίζεται κατὰ κανόνα ἀλάνθαστος ἡ πρόσθλεψις εἰς τὸν φυσικὸν κόσμον¹; — ἀντιθέτως, σύμφωνα πρὸς τὴν πρώτην, δὲν ὑφίσταται παρὰ ἀπλῶς μία σειρὰ γεγονότων μεταξὺ τῶν δποίων ἡ σχέσις αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος δὲν ἀποκαλύπτεται παρὰ ἐκ τῶν ὑστέρων, δηλαδὴ ὅμα ὡς τὰ γεγονότα παραχθοῦν. Εἰς τὴν κοινωνικὴν κατὰ συνέπειαν ζωήν, ἡ μηχανικὴ αἰτιότης τῶν ἀψύχων ύλικῶν φαινομένων ἀντικαθίσταται ἀπὸ μίαν λίαν πολύπλοκον καὶ δλως διαφορετικῆς φύσεως σχέσιν αἰτίας πρὸς ἀποτέλεσμα, ἡ δποία ὡς διαπιστούμένη μετὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀποτελέσματος, διὰ τῆς ἀναδρομῆς εἰς τὸ παρελθόν καὶ τῆς παρακολουθήσεως τῆς ἐμφανίσεως καὶ διαδοχῆς τῶν φαινομένων, δὲν ἐπιτρέπει καμμίαν πέραν τῆς πιθανότητος ἀσφαλῆ πρόγνωσιν περὶ τῆς μελλοντικῆς διαμορφώσεως καὶ ἔξελίξεως τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς ἱστορικῆς ζωῆς².

χία, εἶναι ίκανη νὰ ἀνατρέψῃ τὸν ἔνα καὶ νὰ προκαλέσῃ τὸν θρίαμβον τοῦ ἄλλου. Καὶ αὐτὰ τὰ κτυπήματα τῆς τύχης εἶναι ἀνεπίδεκτα προβλέψεως». (C. h. Τυργεόν: Ἐνθ. ἀν. 270).

1 Καίτοι καὶ ἐπ' αὐτοῦ ὑπάρχουν ἀμφιθολίαι, δρ. H. Poincaré: *Science et Méthode*, 270. — "Ορ. προηγ. σ. 214.

2 «Δὲν δύναται κανεὶς νὰ προβλέψῃ μὲ βεβαιότητα ούδεμίσιν ψυχολογικὴν ἀντίδρασιν. Δυνάμεθα ίσως νὰ διαπιστώσωμεν ἀναλογίας τινας μεταξὺ ιστορι-

Άλλά ή ζωή — άτομική καὶ κοινωνική — ως ἀέναος δρᾶσις καὶ δημιουργία, δὲν είναι μόνον ξένη πρὸς τὴν ὑπαρξίαν καὶ λειτουργίαν μηχανικῶν καὶ ἀκάμπτων νόμων. Εἶναι ἀκόμη ἀσυμβίθαστος καὶ πρὸς πᾶσαν ξννοιαν προκαθωρισμένου σχεδίου ἢ προδιατεταγμένου τέλους, πρὸς τῶν ὅποιων τὴν πραγματοποίησιν νὰ τείνῃ μὲ ἀναγκαιότητα.¹ Η ὑπαρξίας ἐνὸς σκοποῦ, τὸν ὅποιον μάλιστα ν' ἀποκαλύπτῃ καὶ νὰ προδιαγράφῃ μὲ μαθηματικὴν ἀκρίθειαν τὸ λογικόν, είναι ἀντίθετος πρὸς τὴν φύσιν τῆς ζωῆς: συνέχῶς ἀνανεουμένη καὶ ἔξελισσομένη αὕτη, δὲν μπορεῖ νὰ σταματήσῃ πρὸς οὐδενὸς συγκεκριμένου τέλους, πρὸς οὐδενὸς δριστικοῦ σχεδίου. Η τελεολογία, δὲν ὑφίσταται οὐσιαστικῶς εἰς τὴν ζωήν². Κατὰ συνέπειαν, εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωήν, δὲν είναι ἐπιτετραμένον νὰ διαβλέπωμεν μίαν ἀναγκαστικὴν καὶ αὐτόματον κατεύθυνσιν πρὸς προκαθωρισμένον τύπον δργανώσεως; τὸν ὅποιον νὰ ἐπιζητοῦμεν νὰ ἀποκαλύψωμεν ἐκ τῶν προτέρων, — οὔτε πάλιν είναι συγχωρημένον νὰ νομίζωμεν, πὼς ἔχομεν τὴν δύναμιν νὰ τῆς πρόσδινωμεν οἵτινή ποτε κοινωνικὴν μορφὴν τῆς ἀρεσκείας μας, ἐντὸς τῆς ὅποιας νὰ ἀξιούμεν νὰ περιορίσωμεν καὶ ν' ἀκινητοποιήσωμεν τὴν συνεχῆ καὶ ἀδιάκοπον ροήν της.

Σύμφωνα λοιπὸν πρὸς τὴν νέαν φιλοσοφικὴν ἀντίληψιν περὶ κοινωνίας, θεωροῦνται ως ἔξ ίσου ἀπαράδεκτοι τόσον ἡ μηχανική, δσον καὶ ἡ τελεολογικὴ θεωρία τῆς Ὀρθολογιστικῆς φιλοσοφίας². Η κοινωνικὴ ζωή, δὲν ἀποτελεῖ αὐθύπαρκτον «οὐσίαν», ἀνεξάρτητον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, οὔτε αὐτοτελῆ μηχανισμὸν τιθέμενον εἰς κίνησιν ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν αὐτομάτων καὶ ἀκάμπτων νόμων: συνεπῶς δὲν είναι ὑποχρεωμένη νὰ ἀκολουθῇ μηχανικῶς σαφῆ καὶ προκαθωρισμένον δρόμον, — δπως πάλιν δὲν είναι ἔτοιμος νὰ προσλαμβάνῃ τὸν τύπον ποὺ παρασκευάζομεν δι' ἀυτὴν μὲ τὸ λογικὸν ἢ μὲ τὴν φαντασίαν μας. Ἀντιθέτως, ἐμφανίζεται εἰς τὴν πραγματικότητα, ως ξνα σύμπλεγμα ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ ἐνεργειῶν ποὺ ἔχουν τὴν ἀφετηρίαν τῶν εἰς πάθη καὶ ἐπιθυμίας, εἰς κρίσεις καὶ εἰς διξασίας, — εἰς τὸν ψυχικὸν καὶ βουλητικὸν τούτεστι κόσμον τῶν ἀνθρώπων. Κατόπιν τούτου, ὁ χονδροειδὴς ύλισμός, ποὺ διαβλέπει εἰς τὰ ύλικὰ γεγονότα τὸ θεμέλιον τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας καὶ ἐγκαθιστᾷ εἰς τοὺς κόλπους αὐτῆς τὴν μηχανικότητα

κῶν γεγονότων τὰ ὅποια μᾶς είναι γνωστά. Οὐχ' ἦτον δμως καμμία πρόθλεψις τοῦ μέλλοντος βασιζομένη ἐπὶ τῶν νόμων τῶν ἀναλογιῶν, δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθῇ μέχρι σήμερον». (H. de Man: Ενθ. ἀν. 268)..

¹ H. Bergson: Evolution Creatrice, 114.

² H. Bergson: Ενθ. ἀν. 40 - 42.

καὶ τὸν αὐτοματισμόν, παραχωρεῖ τὴν θέσιν του εἰς μίαν «ἀνθρωπιστικήν» κοινωνικήν ἀντίληψιν, ἡ δποία ἀποκαθιστᾷ τὸν ἀνθρώπον — δν προικισμένον μὲ ψυχὴν καὶ μὲ συνείδησιν — ώς τὸν ούσιωδη παράγοντα, ώς τὸ κέντρον τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, καὶ ἀναζητεῖ εἰς τοῦτον πάντοτε τὴν αἰτίαν τῶν κοινωνικῶν φαινομένων καὶ εἰς τὴν πολύπλοκον ἀνθρωπίνην φύσιν τὴν ἔξήγησιν αὐτῶν.

* * *

‘Αλλὰ ἔάν ἡ κοινωνικὴ ζωὴ εἰς τὴν συνεχῆ ἔξελιξιν καὶ μεταμόρφωσιν τῆς, δὲν ἀκολουθεῖ προδιαγεγραμμένην καὶ ἀναπότρεπτον κατεύθυνσιν ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν ἔξωτερικῶν μηχανικῶν παραγόντων πρό τῶν δποίων νὰ ἔξουδετεροῦται καὶ νὰ ἔξαφανίζεται ἡ ἀνθρωπίνη πρωτοβουλία καὶ ἐνέργεια, — ἔάν δὲ πάλιν ἔξ ἔτερου, ἡ ἀνθρωπότης, δὲν ἔχει τὴν δύναμιν νὰ περιορίζῃ καὶ νὰ καθηλώνῃ τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα ἐντὸς ωρισμένων καὶ ἔτοιμων σχεδίων δργανώσεως, τὰ δποία προφανῶς ἀντίκεινται πρὸς τὴν φύσιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, — τότε εὐλόγως ἔρωτᾶται, ποία εἶναι ἡ ἀκριθής ἔκτασις τῆς ἐπιδράσεως καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου — τοῦ οὔτε παθητικοῦ, οὔτε παντοδυνάμου τούτου παραγοντος — ἐπὶ τῆς προόδου καὶ τῆς ἔξελιξεως τῆς κοινωνίας¹. Αἱ φιλοσοφικαὶ ἀντιλήψεις ποὺ ἀνωτέρω ἔξεθέσαμεν, μᾶς βοηθοῦν εἰς τὴν ἀπάντησιν ἐπὶ τοῦ ἔρωτήματος.

‘Η κοινωνία, ὅπως ἥδη εἴπομεν, εἶναι συνένωσις ἀνθρωπίνων βουλήσεων καὶ ἐνεργειῶν πρὸς κοινὴν δρᾶσιν καὶ συνεργασίαν. “Ο, τι καθιστᾷ μεγαλυτέραν τὴν ἐνότητα καὶ ἀρμονικωτέραν τὴν συνεργασίαν ταύτην, συμβάλλει ἀναμφιθόλως εἰς τὴν καλυτέραν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ τῆς ἐν κοινωνίᾳ συμβιώσεως, καὶ ἐπομένως συντελεῖ εἰς τὴν εὐημερίαν καὶ τὴν πρόδον τῆς κοινωνίας καὶ μετ’ αὐτῆς τῶν ἀτόμων ποὺ τὴν ἀποτελοῦν². ’Αλλὰ διὰ νὰ ὑπάρξῃ πραγματικὴ ἀρμονία μεταξὺ τῶν εἰς τὴν κοινωνίαν συνεργαζομένων δυνάμεων, εἶναι προφανῶς ἀπαραίτητος ἡ ἔξασφάλισις δσον τὸ δυνατὸν μεγαλυτέρας μεταξὺ αὐτῶν δικαιοσύνης καὶ ίσότητος : ἄνευ αὐτῶν εἶναι ἀνέφικτος ἡ ὄμαλή, ἡ ἀρμονική, ἡ ἀδιατάρακτος κοινωνικὴ συνεργασία καὶ ἐνότης. ’Ο θεμελιώδης

¹ Δὲν ἔννοοῦμεν βέθαια τὴν συμβολὴν τοῦ διθρώπου ώς ἀτόμου εἰς τὴν κοινωνικὴν ἔξελιξιν, περὶ τῆς δποίας δμιλήσαμεν προηγουμένως. ‘Ενταῦθα ἔννοοῦμεν τὸν ἀνθρώπον ὑπὸ τὴν γενικὴν του ἔννοιαν, ώς τὸ κοινωνικὸν σύνολον.

² ’Εξ αὐτοῦ κατανοεῖται ἡ μεγάλη κοινωνικὴ ἀξία τῆς θρησκείας, ἡ δποία συνέχει τὰ ἀτομα μεταξὺ των. Πολλοὶ δλλως τε Νεομαρξισταὶ δὲν ἔδιστασαν, ἃ ἀναγνωρίσουν τοῦτο. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὴν οἰκογένειαν.